

Ashtarxoniylar Davrida Davlat Tizimi, Boshqaruvi va Madaniy Hayot

Ahmadjonov Ahrorbek¹

Annotatsiya: Ashtarxoniylar davrida yerga egalik qilishning, ilgari asrlarda amalda bo'lganidek mulki sultoniy, xususiy mulk, vaqf yerlari shakllari mavjud edi. Mulki sultoniy davlat yerlari hisoblanib, undan keladigan daromad xon xazinasiga kelib tushardi. Davlat yerlaridan o'sha joylarda yashagan dehqonlar foydalangan, ular yerni ishlatib, olingan hosildan xiroj solig'i to'laganlar. Xon davlat tasarrufidagi yerlarni, aholi yashaydigan qishloqlarni shahzodalarga, yirik din ulamolari va sayyidlarga suyrug'ol shaklida, harbiy qism boshliqlari, saroy amaldorlariga tanho shaklida in'om qilardi. Suyrug'ol qilingan katta yer egalari xon xazinasiga soliq to'lama edi.

Kalit so'zlar: Ashtarxoniylar, mulki sultoniy, xususiy mulk, vaqf yerlari, „Mulki xurri xolis“, Buxoro, Samarqand, Qarshi, Toshkent, Balx

Ashtarxoniylar davrida davlat tizimi va boshqaruvi o'z tuzilishi, mohiyati jihatidan shayboniylar davridagidan deyarli farq qilmas edi. Davlatning ichki va tashqi siyosatiga doir masalalar rasman oliy hokimiyat boshlig'i Xon ixtiyori bilan hal qilinardi. Markaziy va mahalliy hokimiyat boshqaruvida ham shayboniylar davrida amalda bo'lgan lavozimlar saqlanib qolgan. Ashtarxoniylar davrida saroy qutlovi davlat lavozimi joriy etilib, u davlat mablag'i hisobiga amalga oshiriladigan qurilish, suv inshootlari barpo etish va obodonchilik ishlarini boshqargan. Buxoro xonligi ma'muriy jihatdan viloyatlarga, viloyatlar tumanlarga bo'linib boshqarilgan. Viloyat hokimlari xon tomonidan tayinlangan. Harbiy sohada doimiy qudratli harbiy qo'shin, markaziy harbiy qo'mondonlikning yo'qligi, qo'shinning zamonaviy qurol-yarog'lar, zambaraklar bilan ta'minlanmaganligi Buxoro xonk'gining harbiy jihatdan o'ta zaiflashuviga olib keldi.

Ashtarxoniylar davrida yerga egalik qilishning, ilgari asrlarda amalda bo'lganidek mulki sultoniy, xususiy mulk, vaqf yerlari shakllari mavjud edi. Mulki sultoniy davlat yerlari hisoblanib, undan keladigan daromad xon xazinasiga kelib tushardi. Davlat yerlaridan o'sha joylarda yashagan dehqonlar foydalangan, ular yerni ishlatib, olingan hosildan xiroj solig'i to'laganlar. Xon davlat tasarrufidagi yerlarni, aholi yashaydigan qishloqlarni shahzodalarga, yirik din ulamolari va sayyidlarga suyrug'ol shaklida, harbiy qism boshliqlari, saroy amaldorlariga tanho shaklida in'om qilardi. Suyrug'ol qilingan katta yer egalari xon xazinasiga soliq to'lama edi. Tanho shaklida in'om qilingan yerlar tanhodorning xususiy mulki bo'lmay, o'sha yerlarda ishlayotgan dehqonlardan soliq olish huquqi berilar edi.

Xon ayrim shaxslarga hukmdorga ko'rsatgan alohida xizmatlari uchun ham yer-mulklar in'om etardi. Bunday mulklar soliqlardan ozod qilinardi va shu boisdan ular „Mulki xurri xolis“ deb atalardi. Xususiy mulkchilik tobora kuchayib bordi. Xon tomonidan davlat yerlarini soliqqa tortmaslik sharti bilan yirik boylar va saroy amaldorlariga sotish hollari ham yuz berdi. Xususiy mulk egalari u yerlarda o'zlari ishlamas edi, yersiz dehqonlarga ijaraga berib, ularni zo'ravonlik bilan ishlatib, katta daromad olardi. Diniy mahkamalarga mulki sultoniy hisobidan berilgan u yerlar, masjidlar, xonaqohlar, qabristonlar vaqf mulki hisoblanardi. Vaqf mulkidan ham soliq olinmas edi. Ko'chmanchi chorvador qabilalar ham katta-katta yerlarni egallab, o'troqlashib, dehqonchilik bilan shug'ullanadigan bo'ldilar. Natijada Qo'ng'iro't, Mang'it, Nayman, Do'rmon va boshqa aholi yashaydigan yirik manzilgohlar vujudga keldi.

Tinimsiz urushlar, qabila boshliqlari va amirlar o'rtasidagi ichki kurashlar mamlakat iqtisodiy hayotini, aholining moddiy turmushini ayanchli ahvolga tushirdi. Sug'oriladigan yerlarda bug'doy, afa, jo'xori, loviya, mosh, sholi, paxta, savzavot va poliz ekinlari ekilgan. Dasht va tog'oldi lalmi yerlarda ham boshqoqli ekinlar, kunjut, tarvuz, qovun ekilib, dehqonchilik qilingan. Dehqonchilik mamlakat iqtisodining butunlay inqirozga tushib qolishidan saqlab turgan asosiy omil bo'lib, aholining oziq-ovqatga bo'lgan ehtiyojini qondirishga xizmat qilgan. Imomqulixon davrida, 1614 - 1615- yillarda Qashqadaryodan Qarshi cho'liga kanal qazilgan. 1633 - 1634- yillarda Qo'shqo'rg'onda kanal qazilib, vohalarga suv chiqarilgan. Biroq ashtarxoniylar davrida suv inshootlari qurilishiga yetarli e'tibor berilmadi. Chorvachilik ham qishloq xo'jaligining yetakchi tarmog'i bo'lgan. Mehnatkash aholi chorva mollarini boqib, go'sht, sut mahsulotlari yetishtirgan. Ammo katta yaylovlar xon, saroy amaldorlari, din peshvolari, qabila boshliqlariga tegishli bo'lib, ming-minglab qo'ylar, podalar, yilqilar, tuyalar boqilardi. Jun, ten va boshqa chorvachilik mahsulotlari yetishtirilardi, ichki va tashqi bozorda sotilar edi.

¹ Andijon davlat universiteti, Tarix fakulteti 3-kurs talabasi

Ho'kizlardan yer haydashda, omoch va mola tortishda keng foydalanilar edi. Hunarmandchilik mahsulotlari asosan shaharlarda, qisman yirik qishloqlarda yetishtiriladi edi. Hunarmandchilikning to'qimachilik tarmog'ida ip yigirish, gazlamalar tayyorlash, tayyor kiyimlar tikish, gilam to'qish, kashtachilik ancha rivojlandi. Hunarmandchilikning kulolchilik tarmog'i ham rivoj topadi. O'lkada sog' tuproq manbalarining ko'pligi sopol va chinni idishlar, ko'za, kosa va boshqa tayyor kulolchilik mahsulotlari tayyorlashga imkoniyat berardi. Metall va yog'ochga 22 ishlov berish orqali uy-ro'zg'or buyumlari tayyorlash, binolar qurilishida yog'och va ganch o'ymakorligi kabi hunarmandchilik tarmog'i ham ancha o'sdi. Buxoro va Samarqandda yuqori sifatli yozuv qog'ozi ishlab chiqarish, tog'li hududlardan nodir metallar, kaliy qazib olish ham yo'lga qo'yilgan. Buxorolik hunarmandlar 200 ga yaqin kasb turlari bilan shug'ullangan. XVII - XVIII asrlarning birinchi yarmida savdo-sotiq ishlari ham bir qadar o'sib bordi. Savdo-sotiq ishlarida Buxoro, Samarqand, Qarshi, Toshkent, Balx va boshqa yirik shaharlarning mavqeyi baland edi. Ichki savdoda dehqonchilik, chorvachilik mahsulotlariga, hunarmandchilik buyumlariga ehtiyoj kattaligi sababli bozorlar gavjum bo'lardi. Tashqi savdo ham to'xtab qolmadi. Rossiya, Xitoy, Hindiston, Eron, Qashg'ar, Turkiya mamlakatlariga paxta, teri, jun, turli matolar va boshqa qishloq xo'jalik mahsulotlari chiqarilar edi. Buxorolik savdogarlarning Sibir shaharlarida o'z savdo rastalari bo'lgan.

Xitoydan shoyi matolar, chinni idishlar, dori-darmon, choy, Hindistondan qimmatbaho toshlar, matolar, oltin iplar olib kelib sotilgan. Ashtarxoniyalar davrida davlat xazinasini boyitishning yagona usuli soliq deb hisoblangan. Shu boisdan soliqlar turi va miqdori ko'paytirilgan. Asosiy soliq to'lovchi raiyat — dehqonlar, chorvadorlar, hunarmandlar, savdogarlar bo'lib, ulardan xiroj, zakot, ixrojot, boj va boshqa soliqlar undirilgan. Soliqlardan tashqari aholi kanallar qazish, ariqlarni tozalash, qurilish va boshqa ishlarga majburan jalb etilardi. Urush yillarida soliq miqdori haddan tashqari oshirilardi. Subhonqulixon davrida raiyatdan 7 yillik soliqlarni birdaniga yig'ib olish hollari bo'lgan.

Ubaydullaxon esa aholidan yig'iladigan soliqlar miqdorini 4 baravarga ko'paytirgan. Ubaydullaxon 1708- yilda pul islohoti o'tkazib, tarkibining 35 foizini kumush tashkil etuvchi tangalar o'rniga, tarkibida 9 foiz kumush bo'lgan tangalarni zarb ettiradi va uning qimmatini oldingi tangalarga teng deb belgilaydi. Natijada pulning qadri 4 baravar kamayadi, norozilik kuchayib, do'kondor va hunarmandlar o'z mahsulotlarini sotmay qo'yadi, do'konlar yopiladi, savdo-sotiq ishlariga katta zarar yetadi. Muhammad Amin Buxoriyning „Ubaydullanoma“ asarida „Oddiy xalq va kambag'allar mushkul ahvolda qoldilar, kundalik yeyish-ichishdan mahrum bo'ldilar, hatto kafan uchun mato topolmay, jonlarini xudoga topshirdilar“, deb yozilgan edi. Bunday ahvolga chiday olmagan xalq 1708- yilda Buxoroda qo'zg'olon ko'taradi. Qo'zg'olonchilar xon saroyiga yaqinlashib, saroyni o'rab oladilar. Ark darvozasiga tosh yog'dirib, xonni haqoratli so'zlar bilan badnom qiladilar. Qo'zg'olon bostiriladi, yangi tangalar qimmatini ikki baravarga tushirilib, do'konlar qayta ochiladi. 1712- yilda Samarqandda qo'zg'olon ko'tarilib, xalqqa zulm va zo'rvonlik qilayotgan kenagas qabilasidan qo'yilgan Sulton To'qsabo shahardan haydaladi. XVIII asrda Balx, Karmana, Miyonqol, Shahrisabz va boshqa viloyatlarda ham xalq qo'zg'olonlari ko'tariladi. Biroq qo'zg'olon tartibsiz, tarqoq holda bo'lganligi uchun tezda bostiriladi. Xalq qo'zg'olonlari Buxoro xonligi siyosiy tartiblarining istiqboli yo'qligini yaqqol ko'rsatdi va uni yanada zaiflashtirdi.

Ashtarxoniyalar davrida avj olgan ichki ziddiyatlar, tinimsiz urushlar, siyosiy-parokandalik ma'naviy-ma'rifiy, madaniy hayotga salbiy ta'sir etdi. Biroq bunday murakkab siyosiy vaziyat maorif, ilm-fan, madaniyat rivojini to'xtatib qololmadi. XVII - XVIII asrlarda shahar va qishloqlarda ko'plab maktab (maktabxona)lar faoliyat ko'rsatgan. O'g'il va qiz bolalar alohida alohida maktablarda o'qitilgan. O'g'il bolalar maktablari masjidlar, madrasalar, korxonalar qoshida yoki xususiy maktabdorlar xonadonlarida tashkil etilgan bo'lib, masjid imomi yoki madrasani tugatgan ziyoli kishilar o'qituvchilik qilgan. Ularni domla deyishgan. Qiz bolalar maktablari badavlat kishilar yoki o'qituvchi ayollar uylarida tashkil etilgan, qizlarni otinoyi, otinbibi, bibixalifa, biotin deb atalgan ayol o'qituvchilar o'qitishgan. Maktablar xarajati va domlarning maoshi vaqf mulkidan tushgan daromadlar hamda o'quvchilarning ota-onalari tomonidan o'qish uchun to'langan mablag'lar hisobidan qoplangan.

Yetim-yesirlar bepul o'qitilgan. Bolalar maktabga 6 - 7 yoshdan berilgan va 5 - 8 yil davomida ularga boshlang'ich ta'lim berilgan. O'quvchilarga avval harflar o'rgatilgan, keyin bo'g'inlar, ularni qo'shish orqali so'z tuzish, «Haftiyak» („Qur'oni Karimning yettidan biri“) kitobini o'qish o'rgatilgan. Hisob darsida sonlar, ularni qo'shish, ayirish, ko'paytirish, bo'lish amallari o'rgatilgan. O'quvchilar Navoiy, Fuzuliy, Bedil, Mashrab, Hofiz Sheroziy, So'fi Olloyor asarlarini, „Chor kitob“ni o'qib saboq olganlar. Qizlar maktablarida uy-ro'zg'or tutish, pazandachilik, odob-axloq, pokizalik sirlarini o'rganishga ko'proq o'rin berilgan. Bolalar o'qishni to'liq o'zlashtirib olganlaridan keyingina yozishga o'tganlar. Bolalarga kitoblardan ko'chirib yozish, mustaqil ravishda duoyi salom xati, ish yuzasidan turli ma'lumotlar yozish malakalari o'rgatilgan. Maktablarda imtihonlar bo'lmagan, o'quvchilarga maktabni bitirgani to'g'risida hujjat ham berilmagan. Bolaning ravon o'qishi, to'g'ri yoza olishi, hisob-kitobni bilishi maktabni bitirganligiga guvoh bo'lgan. Madrasa o'rta va oliy o'quv yurti hisoblangan. Madrasaga maktabxonalarni tugatganlar qabul qilingan. Madrasa ta'limi talabalar iqtidoriga qarab 7 - 12 yil davom etgan. Buxoro xonligi shaharlarida 150 dan ortiq madrasa bo'lgan. Madrasada arab, fors tilida yozilgan kitoblar o'qitilgan, ular talabalarga mudarris tomonidan turkiy tilda sharhlab berilgan. O'qish „Avvali ilm“ deb nomlangan fors tilidagi o'quv qo'llanmasini o'zlashtirishdan boshlangan. Keyin arab tili grammatikasi o'qitilgan. Fiqh (huquq) kursi majburiy kurs hisoblangan.

Madrasalarda umumta'lim kurslaridan falakiyot, handasa, tibbiyot, kimyo, tarix, jug'rofiya, adabiyot, araz ilmi, me'morchilik asoslari, xattotlik, musiqa, axloq, notiqlik kabi fanlar o'qitilgan. Talabalardan Imom al-Buxoriy, Abu Mansur Moturidiy, Marg'inoniy asarlarini, jami 137 darslik va o'quv qo'llanmalarini o'zlashtirish talab etilgan. Diniy mutaassiblik, xalq ommasidan diniy aqidalarga so'zsiz itoat etish talablarining kuchayishi ilm-fan ravnaqiga salbiy ta'sir etdi. Shunga qaramasdan ilm-ahllari ijodi batamom to'xtab qolmadi. XVII asrning taniqli olimi, Mir Arab madrasasi mudarrisi Muhammad Sharif Buxoriy (1609-1697) falsafa, tasavvur, tarix, fiqh, tilshunoslik, astronomiya sohasida 20 dan ortiq

asarlar yozgan. Uning „Davriylik haqida risola” asari makon va zamon masalalariga bag’ishlangan. Uning „Xoqonga foydali maslahatlar” kitobi 25 bob 32 fasldan iborat bo’lib, unda shariat qonun-qoidalari, ijtimoiy hayot va axloqiy muammolarga oid ma’lumotlar, hukmdorlar to’g’risida qiziqarli lavhalar o’z ifodasini topgan. Matematika, handasa, kimyo, astronomiya sohasida Mulla Tursun Fariziyning, falsafa va mantiq sohasida Mulla Yusuf Qorabog‘iyning asarlari bizgacha yetib kelgan. Boboxoja ibn Xoja Orif Samarqandiy tomonidan 1678-yilda falakiyot, ilmi hay’at haqida risola yozilgan. Mahmud ibn Valining 1636- yilda yozilgan „Baxrul-asror” („Sirlar dengizi”) asarida samarqandlik va buxorolik 20 nafar olim haqida ma’lumotlar berilgan. Subhonqulixon davrida tibbiyot ilmi rivojlandi. Uning tashabbusi bilan Buxoroda „Dor ush-shifo” qurilib, bemorlarni davolash ishi yo’lga qo’yilgan, tibbiyotga ixtisoslashgan madrasa qurilib, shifokorlar tayyorlangan. Subhonqulixonning tibbiyotga oid kitoblar jamlangan nodir kutubxonasi bo’lgan. U „Subhoniyy tibbiyoti bo’yicha davolash”, „Baxtli soatni aniqlashda oy manzillarining mohiyati” nomli ilmi nujumga oid kitoblar yozgan

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. N.Oblomurodov, A.Hazratqulov, F.Tolipov, N. Tursunov – O’zbekiston tarixi. Toshkent. 2011
2. Vohidov SH., Qodirov A. Sharqning mashhur sulolalari. –Toshkent: Akademnashr, 2013
3. Eshov B. O’zbekistonda davlat va mahalliy boshqaruv tarixi. –Toshkent: Yangi asr avlodi, 2012